

Senâî'nin Tasavvufî Düşüncesinde Aşk Üzerine Bir
Değerlendirme: Hadîkatü'l-Hakîka'da “Hub ve Muhabbet”
Bahsi

Serpil Koç¹

Öz

Fars edebiyatında tasavvufî aşk konusunda pek çok eser vücuda getirilmiştir. Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126)'nin aşkın mahiyetini, hakikatini, âşık ve mâşuk hâllerini konu edinen *Sevânihü'l-uşşâk* adlı Farsça eseri, tasavvufî aşka dair kaleme alınmış müstakil ilk eserlerin başında gelmektedir. Gazzâlî'nin bu eseri, pek çok mutasavvıf âlim ve şairin eserlerine de kaynaklık etmiştir. Bunların başında, Senâî-yi Gaznevî gelmektedir. Tasavvufî düşüncede ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisini çaba sarf ederek kazanan kişiye verilen “hakîm” unvanıyla meşhur olan Senâî, tasavvuf üzerine yoğunlaştırdığı düşüncelerini gazel, kaside, rubâî, kıta ve mesnevi nazım şekillerinin hemen hepsinde sunmayı başarmıştır. Bilhassa kendisi bu nazım şekilleri içerisinde Farsça tasavvufî mesnevileriyle Fars edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka* ve *şerî'atü't-tarîka* adlı mesnevisi İran edebiyatında yazılmış ilk önemli tasavvufî mesnevi kabul edilmektedir. *Hadîkatü'l-hakîka* tasavvufî bir mesnevi olsa da ahlâkî, felsefî, hikemî ve öğretici konuları da ihtiva etmektedir. Senâî'nin tasavvufî düşünce dünyasına etki etmiş isimlerin başında Ahmed el-Gazzâlî gelmektedir. Gazzâlî'nin aşkı konu edinen önemli eseri *Sevânihü'l-uşşâk*'ın Senâî'nin aşka yaklaşımına kazandırdığı derinlik ve yoğunluk bu etkinin bir göstergesidir. Bu bağlamında gerçekleştirilecek çalışmada *Hadîkatü'l-hakîka*'nın birinci babında geçen “Hub ve Muhabbet” bahsi üzerinden Senâî'nin tasavvufî düşüncesinde aşk mefhumu değerlendirilecektir. Ayrıca ilgili bahsin Farsçadan Türkçeye manzum tercümesi de yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aşk, Hadîkatü'l-hakîka, Senâî-yi Gaznevî, Sevânihü'l-uşşâk, Tasavvuf.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, serpil.021@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2353-2785.

Evaluation of Love in Sanai's Sufi Thought: The Discussion of "Hub and Muhabbet" in Hadiqat al Haqiqa

Abstract

Many works on sufi love have been produced in Persian literature. The Persian work by Ahmad al-Ghazali (d. 520/1126) called *Sawâni al-ushshâq*, which covers the essence, truth, and states of being in love for the lover and the beloved, is one of the first standalone works on sufi love. This work by Ghazali has also served as a source for many Sufi scholars and poets, including Sanai Ghaznavi. Sanai, who is famous for the title of "wise man" given to those who strive to acquire the knowledge of divine secrets and realities in Sufi thought, has successfully presented his thoughts on Sufism in various forms of poetry, such as ghazal, qasida, rubaie, kita, and masnavi. In particular, Sanai has gained a significant place in Persian Sufi masnavi literature in Farsi. *Hadiqat al Haqiqa*, written by Sanai, is considered to be the first important Sufi masnavi in Persian literature. Although *Hadiqat al Haqiqa* is a Sufi masnavi, it also contains ethical, philosophical, wisdom, and educational topics.

Ahmad al-Gazzali is one of the names that have influenced Sanai's world of Sufi thought. The depth and intensity that Sanai's approach to love gained from Gazzali's important work, *Sawâni al-ushshâq*, on love is a testament to this influence. In this context, the study will evaluate the concept of love in Sanai's Sufi thought through the discussion of "Hub and Muhabbet" in the first chapter of *Hadiqat al Haqiqa*. A verse translation from Farsi to Turkish will also be provided for the relevant discussion.

Keywords: Love, Hadiqat al Haqiqa, Sanai Ghaznavi, Sawâni al-ushshâq, Sufism.

Extended Abstract

According to the definition made for Sufism as "The knowledge of the ultimate reality and the knowledge of becoming one with the ultimate reality" the various paths of Sufism can be grouped into three main paths according to Islam: the path of asceticism and worship, the path of purification and struggle, and the path of love and affection. The "path of love and affection" is considered superior to the other two paths. Although there are different definitions of Sufism, according to Süleyman Ateş, there is a difference between them, but the essence expressed in all of them is the same: "To clean the spirit with asceticism and piety, to dissolve one's existence in the love of the Lord, to empty the heart of all materiality and dedicate it to God, to know oneself as nothing and live in the existence of God". According to this definition, "muhabbet" is one of the essential requirements that ensures the unity of meaning in Sufism. Sufi thinkers have expressed different opinions on the linguistic origin of the word "muhabbet". It may derive from "hubb", which means pure love; "hubab", which means bubbles created on the surface of water after a heavy rain; "ahbab", which means perseverance; "hibb", which means earring; "habbe", which means essence of something; "hibbe", which means seed; "hubb", which is the name of four trees on which water pots

are placed. In Turkish, the word "muhabbet", which is equivalent to "love" in English, is often used as an equivalent to the word "aşk" in the history of Sufism. Although love is considered the most perfect form of love, it is different from muhabbet in terms of its impact power. Because love is a powerful state that dominates and eliminates the will of the person. In Sufi thought, although love is a desired goal, according to scholars such as Ibn Al-Jawzi, Ibn Taymiyyah and Ibn Qayyim, it is an obstacle in front of the mind, a feeling to be avoided, a dangerous and sick state because it eliminates the power of human reasoning. According to Ikhwān al-Safā', the reason for considering love as a diseased state is because of the presence of some conditions that are similar to those of patients in lovers. Just like a patient, a lover can lose his/her mental and physical well-being. Some physicians have even considered love to be a pathological illness for the person in love. Hippocrates, for example, pointed out that love can start in the heart and then spread to other parts of the body, causing the person in love to experience tremors in the body, a pale complexion, speech disturbances, and confusion. Some Sufi mystics have considered natural love, or love of the common people, to be acceptable and permissible as long as certain limits are not exceeded. Love that goes beyond these limits is considered animalistic. On the other hand, love through observation and union with God is considered divine love; love of the wise is considered intellectual love; and love of the soul is considered spiritual love. The Quran uses words such as "hubb" and "vedd" to convey the importance of maintaining a balance in love, although Sufi mystics have different opinions on this matter. Some reports suggest that the Prophet Muhammad took a moderate approach to the love of the common people during his lifetime. The first stage of Sufism history, which began before the Prophet's death and covered the first two centuries, was dominated by a fear-based concept of asceticism called the "Asceticism Period". However, there are some reports of some Sufis talking about love. The love-based concept of Sufism that began with Rabi'a al-Adawiyya (d. 185/801 [?]) and aimed only to gain the approval of Allah and see his beauty developed and continued to evolve in later stages of Sufism history. One of the leading Sufis from the four schools of the Asceticism Period (Medina, Kufa, Basra, Khorasan), Rabi'a al-Adawiyya, was a pioneer in using the word "love" and discussing divine love and was the first female poet to do so. Her concept of Sufism was based on love and affection, making it different from the fear-based concept of asceticism held by Hasan al-Basri (d. 110/728), who represented the Basra school. Her belief in the unity of existence based on divine love had an impact on great Sufis like Ma'ruf al-Karkhi (d. 200/815-16 [?]), Al-Muhasibi (d. 243/857), Bayezid al-Bistami' (d. 234/848 [?]), Zül-Nün al-Misri (d. 245/859 [?]), Junaid al-Baghdadi (d. 297/909), Hallaj (d. 309/922). In the Sufi approach of these Sufis, love is the way to approach Allah. The first Sufis who spoke about love were Abdulwahid b. Zeyd (d. 177/793) and his friends, Bayezid al-Bistami', Junaid al-Baghdadi, Hallaj, and Ibn Hafif (d. 371/982) who is accepted as his teacher, mentioned by Deylemî. Attention has been drawn to the fact that besides these names, Ruzbihan al-Baqli also mentioned additional names such as Abu'l-Huseyn an-Nûrî (d. 295/908), Zül-Nün al-

Misri, Yusuf b. Huseyn er-Razi (d. 304/915), Abu Bakr al-Wâsiti (after 320/932), and Abu Bakr al-Shibli (d. 334/946). Furthermore, the works of these names are among the first Arabic sources of Sufism. However, Abû-Sa'îd Abul-Khayr (d. 440/1049) with his lover rubais; Bâbâ Tâhir-i Uryân (d. 447/1055 [?]); the author of *Kashf al-mahdjûb*, the first work that systematically deals with the theoretical and practical aspects of Sufism, Al-Hudjwîrî (d. 465/1072 [?]); the founder of the Persian Sufi mesnevi style, Sanai (d. 525/1131 [?]), and his followers Attâr (d. 618/1221), Mawlana Jalal al-Din Rumi (d. 672/1273), Fakhruddin Iraqî (d. 688/1289), Shebisteri (d. 720/1320), and the last of the great masters of Persian poetry, Abdurrahman Cami (d. 898/1492), are among the names who wrote their works in Persian and had an impact on making Persian the language of Sufism. At the same time, the works in verse and prose written by these important figures in Persian Sufism are among the finest examples of classical Persian. Many works have been created in Persian literature on the subject of Sufi love. Ahmad al-Ghazali 's (d. 520/1126) Persian work "Sawâni al-ushshâq" which deals with the nature, truth, and states of love of the lover and the beloved, is one of the first independent works on Sufi love. Ghazali 's work has been a source for many Sufi scholars and poets, including Sanai Ghaznavi, Ruzbihan al-Baqli (d. 606/1209), Fakhruddin Iraki, Mawlana Jalal al-Din Rumi, and Fahreddin-i Iraq. In the "Ishkname" by Sanai, where he expresses his views on love, and in the "Hadiqat al Haqiqqa" and the "Abheru-l- Âşikîn" by Baqli, the "Mantiq-ut-tayr" by Attar, the "Masnavi-i Ma'navi of Rumi" by Mawlana, the "Ushshâqname" by Iraqî, and the "Lama'at" where the concepts of love, lover, and beloved are discussed, it is possible to see the influence of Sawâni al-ushshâq. In this regard, Ahmad al-Gazzali's Sufi approach to love, which differentiates the concept of love from the concept of love/affection, gains prominence in Sufi circles. This work, known as the "Conditions of Lovers" in Turkish, deals with love as a concept, instead of talking about divine or human love. In Persian Sufi literature, Sufi thought entered poetry in the late IV/X century and early V/XI century through the love poems recited by Abû-Sa'îd Abul-Khayr in his sema gatherings, but it made great progress in the V/XI century with Sanai. Sanai was able to present his thoughts, which he focused on Sufism, in almost all forms of poetry, such as ghazal, qasida, rubaie, kita, and masnavi. He has particularly established an important place in Persian Sufi literature with his Persian Sufi mesnevis. One of his most important masnavis, the "Hadiqat al Haqiqqa" is one of the works that provide source material for the Sufi science. Ahmad al-Gazzali is one of the names that has influenced the world of Sufi thought. The depth and intensity that the work "Sawâni al-ushshâq" by Gazzali, which deals with love, added to Sanai's approach to love is an indication of this influence. In this context, the topic of "Hub and Muhabbet" in the first chapter of the "Hadiqat al Haqiqqa" will be evaluated in Sanai's Sufi thought as the concept of love. Also, a verse translation from Persian to Turkish of the relevant topic will be made.

Giriş

Tasavvuf için “En son Varlık’ın ilmi ve En son Varlık’la birleşip Bir Olma ilmidir” şeklinde yapılan tarife göre; tasavvufun çeşitlilik gösteren yolları, İslâm’a göre; zühd ve ibadet yolu, tasfiye ve mücâhede yolu, aşk ve muhabbet yolu olmak üzere üç ana yolda toplanmıştır. Bu üç yoldan “aşk ve muhabbet yolu” diğer iki yoldan daha üstün kabul edilmiştir (Sunar, 1978: 90).

Tasavvufa dair yapılmış tarifler çeşitlilik gösterse de Süleyman Ateş’e göre bu tarifler arasında ayrılık olmakla birlikte hepsinde ifade edilen mâna birdir: “Zühd ve takva ile ruhu temizlemek, kendi varlığını Cenabı Hakkın sevgisinde eritmek, kalbini bütün masivadan boşaltıp Hakka tahsis etmek, kendini yok bilip Allah’ın varlığında yaşamak” (Ateş, t.y.: 22). Bu tarife göre, -aşk mefhumu yerine kullanılan “muhabbet” tasavvufta mâna birliğini sağlayan aslî gereklerdendir.

Mutasavvıflar, -muhabbet kelimesinin dilsel kökeni üzerine farklı görüşler ortaya koymuştur. Öyle ki bu kelime, saf sevgiyi karşılayan “hubb”dan; şiddetli yağmur sonucunda suyun yüzeyinde oluşan kabarcıklar anlamında “hubab”dan; sebat anlamında “ahbab”dan; küpe anlamında “hıbb”dan; bir şeyin özü anlamında “habbe”den; tohum anlamında “hibbe”den; üzerine su testilerinin bırakıldığı dört ağacın adı olan “hubb”dan müştak olabilir (Kuşeyrî, 2013: 512-513).

Türkçe karşılığı “sevgi” olan “muhabbet”in tasavvuf tarihi içinde çoğu mutasavvıf tarafından “aşk” kelimesine karşılık kullanılmış olduğuna sık rastlanılmaktadır. Aşk, sevginin en mükemmel şekli kabul edilse de tesir gücü bakımından muhabbetten ayrılmaktadır. Zira aşk, kişiyi hâkimiyeti altına alıp ondaki iradeyi nefyeden kuvvetli bir hâldir (Uludağ, 2012: 49).

Tasavvufi düşüncede -aşk, ulaşılmaması arzulanan bir gaye olsa da İbnü’l-Cevzî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim gibi âlimlere göre; insandaki muhakeme gücünü ortadan kaldırması yönüyle aklın karşısında bir engel, uzak durulması gereken bir duygu, tehlikeli ve hastalıklı bir durumdur (Uludağ, 1991: 15).

İlhân-ı Safâ’ya göre aşkın hastalıklı bir hâl sayılmasının sebebi, âşıklarda hastalara has bazı durumların görülmesidir. Zira âşık da tıpkı bir hasta gibi ruh ve beden sıhattini yitirebilmektedir. Bazı hekimler aşkın kişiye arız bir hastalık olduğu yönünde kanaat bildirmişlerdir. Nitekim Hipokrat aşkın kalpte başlayıp sonra vücudun diğer organlarını ele geçirmesiyle âşık kişide vücut titremesi, rengin sararması, konuşma bozuklukları ve bilinç bulanıklığı gibi bazı hâllerin oluşabileceğine dikkat çekmiştir (Yalsızuçanlar ve Birgül, 2011: 34-35, 59).

Kimi mutasavvıflar meşru sınırların aşılmasıyla şartıyla avamın aşkını yani doğal aşkı mübah ve caiz kabul etmişlerdir. Bu sınırların dışına çıkan aşk ise mertebe olarak behîmî yani hayvanî aştır. Diğer taraftan ise müşâhede ve tevhid ehlinin aşkı, ilâhî aşk mertebesinde; ariflerin aşkı, aklî aşk mertebesinde; havasın aşkı ise ruhanî aşk mertebesinde (Uludağ, 2012: 109). Kur’an’da “aşk” yerine ona mutedil anlamlar taşıyan -hubb, vedd gibi kelimeler sevgide ölçünün

korunmasının gerekliliğini bildirmektedir. Yine de mutasavvıflar bu hususta ihtilafa düşmüşlerdir. Bazı rivayetler, Hz. Peygamber'in kendi zamanında avamın aşkına yani beşerî aşka ılımlı yaklaştığına işaret etmektedir (Yalsızuçanlar ve Birgül, 2011: 13).

Hz. Peygamber'in vefatından önce başlayıp ilk iki asrı ihtiva eden tasavvuf tarihinin ilk teşekkül zamanı "Zühd Dönemi"nden itibaren ilk dönem mutasavvıflarda korkuya dayalı bir zühüd anlayışı hâkim olsa da kimi mutasavvıfların aşktan bahsettiklerine ilişkin bazı nakiller mevcuttur. Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801 [?]) ile sadece Allah'ın rızasını kazanmak ve cemâlini görmek için sevgi ağırlıklı başlayan tasavvufî düşünce anlayışı, tasavvuf tarihinin daha sonraki dönemlerinde de gelişme göstererek devam etmiştir. Zühd döneminin dört ekolünden (Medine, Kûfe, Basra, Horasan) Basra ekolününün temsilci Hasan-ı Basrî (ö.110/728)'den sonra önde gelen mutasavvıflardan biri olan Râbia el-Adeviyye, -aşk kelimesini kullanan ve ilâhî aşkı konu edinen ilk kadın şairdir. Onun tasavvufî düşüncesinde Allah'a yönelişin hareket noktası aşk ve muhabbettir. Bu yönüyle onun zühd anlayışı, korkuya dayalı bir zühd anlayışı benimseyen Hasan-ı Basrî'den farklılık göstermektedir (Sunar, 1978: 16). Râbia'nın vahdet-i vücûd temelli ilâhî aşk anlayışı; Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16 [?]), Muhâsibî (ö. 243/857), Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hallac-ı Mansûr (ö. 309/922) gibi büyük mutasavvıflar üzerinde de etkili olmuştur (Küçük ve Ceyhan, 2007: 381). Bu mutasavvıfların tasavvufî yaklaşımlarında -aşk, Allah'a yönelmenin yoludur.

Tasavvufî aşktan bahseden ilk mutasavvıflar hakkında Abdolvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) ve arkadaşları, Bâyezid-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallac-ı Mansûr ve şeyhi kabul ettiği İbn Haffî (ö. 371/982) gibi Deylemî'nin zikrettiği isimlerin yanında; Bakî'nin de bu isimlere ilaveten Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908), Zünnûn el-Mısırî, Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî (ö. 304/915), Ebû Bekr Vâsîî (ö. 320/932'den sonra), Ebû Bekr Şibî (ö. 334/946) gibi isimlere işaret ettiğine dikkat çekilmiştir (Baltacı, 2014: 25). Ayrıca bu isimlere ait eserler tasavvufun Arapça ilk kaynakları arasındadır.

Ancak söylediği âşikane rubâileriyle Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049); Baba Tâhir-i Uryân (ö. 447/1055 [?]); tasavvufun teorik ve pratik konularının sistemli bir şekilde işlendiği ilk eser olan *Keşfü'l-mahcûb*'un müellifi Hücvîrî (ö. 465/1072 [?]); Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu Senâî (ö. 525/1131 [?]) ve onun takipçileri Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289); Şebüsterî (ö. 720/1320) ve Fars şiirinin en büyük üstatlarının sonuncu kabul edilen Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492) gibi isimlerin Farsça kaleme aldıkları eserler, Farsçanın da tasavvuf dili olmasında etkili olmuştur (Öngören, 2011: 123). Aynı zamanda Fars tasavvuf edebiyatında bu önemli isimlerin manzum ve mensur iki ayrı türde verdikleri eserler, klasik Farsçanın seçkin örnekleri arasındadır.

Fars edebiyatında tasavvufî aşk konusunda pek çok eser vücuda getirilmiştir. Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126)'nin aşkın mahiyetini, hakikatini, âşık ve mâşuk hâllerini konu edinen *Sevânihu'l-uşşâk* adlı Farsça eseri, tasavvufî aşka dair kaleme alınmış müstakil ilk eserlerin başında gelmektedir. Gazzâlî'nin bu eseri, pek çok mutasavvif âlim ve şairin eserlerine de kaynaklık etmiştir. Bunların başında; Senâî-yi Gaznevî, Rûzbihân-ı Bakî (ö. 606/1209), Ferîdüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Fahreddîn-i Irâkî gibi büyük isimler gelmektedir (Uludağ, 1989: 70; Yıldırım, 2018: 87).

Buna göre Senâî'nin aşk konusunda görüşlerini ortaya koyduğu 'İşknâme'²sinde ve *Hadîkatü'l-hakîka*'sında; Bakî'nin *Abherü'l-âşıkîn* adlı eserinde; Attâr'ın *Mantiku't-tayr* adlı alegorik mesnevisinde; Mevlânâ'nın *Mesnevî-yi Ma'nevî*'sinde; Irâkî'nin 'Uşşâknâme'³sinde ve aşk, âşık, mâşuk kavramlarının ele alındığı 28 lem'adan oluşan *Lema'ât* adlı eserinde *Sevânihu'l-uşşâk*'in tesir gücünü görmek mümkündür. Bu açıdan ilk dönem mutasavvıflarından farklı olarak -aşk mefhumunu, -muhabbet/sevgi mefhumundan ayrı kullanan Ahmed el-Gazzâlî'nin aşka dair tasavvufî yaklaşımlarının tasavvuf çevreleri üzerinde belirginlik kazandığı müşahhasır (Öngören, 2011: 122). Türkçe karşılığı "Âşıkların Hâlleri"³ adıyla meşhur olan bu eserde Gazzâlî, ilâhî ya da beşerî bir aşktan bahsetmek yerine mefhum olarak aşkı ele almıştır.

Fars tasavvuf edebiyatında tasavvufî düşüncenin şiire girmesi, IV./X. yüzyıl sonları V./XI. yüzyılın ilk devirlerinde Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'ın semâ meclislerinde söylemiş olduğu âşıkane rubâîleriyle canlılık göstermiş ancak V./XI. yüzyılda Senâî ile büyük gelişme kaydetmiştir (Yıldırım, 2012: 161). Senâî, tasavvuf üzerine yoğunlaştırdığı düşüncelerini gazel, kaside, rubâî, kıta ve mesnevi nazım şekillerinin hemen hepsinde sunmayı başarmıştır. Bilhassa kendisi bu türler içerisinde Farsça tasavvufî mesnevileriyle Fars edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. Onun en önemli mesnevilerinden biri olan *Hadîkatü'l-hakîka*'sı da tasavvuf ilmine kaynaklık eden eserlerden biridir (İnal Savi, 2009: 502-503).

Senâî'nin tasavvufî düşünce dünyasına etki etmiş isimlerin başında Ahmed el-Gazzâlî gelmektedir. Gazzâlî'nin aşkı konu edinen önemli eseri *Sevânihu'l-uşşâk*'in Senâî'nin aşka yaklaşımına kazandırdığı derinlik ve yoğunluk bu etkinin bir göstergesidir. Bu bağlamında gerçekleştirilecek çalışmada *Hadîkatü'l-hakîka*'nın birinci babında geçen "Hub ve Muhabbet" bahsi üzerinden Senâî'nin tasavvufî düşüncesinde -aşk mefhumu değerlendirilecektir. Ayrıca ilgili bahsin Farsçadan Türkçeye manzum tercümesi de yapılacaktır.

² Bu mesnevi, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

³ Ahmed el-Gazzâlî'nin *Sevânihu'l-uşşâk* adlı Farsça eseri, Türkçeye tercüme edilmiştir. Arapça -sevânih "ilham", "esinti" anlamlarına karşılık gelmektedir. Ancak eser, Gazzâlî'nin ontolojik statüsü göz önünde bulundurularak Türkçe "Âşıkların Hâlleri" adıyla anılmıştır. Gazzâlî, A. (2019). *Âşıkların Hâlleri, Sevânihu'l-uşşâk*. (çev. T. Koç, M. Çetinkaya). Ankara: 3. Bs., Hece Yayınları. s. 10.

1. Senâî ve Hadîkatü'l-hakîka Adlı Mesnevisi Hakkında

Tasavvufî düşüncede "ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi" anlamında "hikmet", keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgi olarak tarif edilmiş; bu ilmi çaba sarf ederek kazanan kişiye ise "hakîm" denilmiştir (Kara, 1998: 518-519). Tam adı Ebü'l-Mecd Hakîm Meccûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî olan Senâî4 de ahlâkî ve mânevî arınmanın temsili olmasıyla "hakîm" ünvanıyla meşhur olmuştur. Mevlânâ Mesnevî'sinde kendisinden "Hakîm" ve "Gazneli bilge" olarak söz etmektedir.⁵ Kendisi divanındaki gazel ve kasidelerinde ise Arapça -şimşek parıltısı anlamına gelen "senâ" kelimesiyle nisbetli olarak "Senâî" mahlasını kullanmıştır. Gazne'de dünyaya gelmesi münasebetiyle "Gaznevî" nisbesiyle de anılmaktadır.

Senâî vefatından sonraki dönemlerde bile adı iftiharla anılmış büyük bir mutasavvıf şairdir. Şöyle ki Nefehâtü'l-üns'de Câmî'nin onun hakkında söylediği şu sözler dikkat çekmektedir:

"...از کبرای شعراى طایفه صوفیّه است و سخنان وی را به استنهاد در مصنفات خود آورده‌اند، و کتاب حدیقه الحقیقه بر کمال وی در شعر و بیان ادواق و مواجید ارباب معرفت و توحید، دلیلی قاطع و برهانی ساطع است. از مریدان خواجه یوسف همدانی است...". (Câmî, 372; Câmî, 2011: 772).

[...mutasavvıflar taifesinin büyük şairlerindedir. Onun sözleri tasnif edilmiş kitaplarda delil olarak sunulmuştur. Marifet ve tevhid ehlini vecde ve zevke getiren Hadîkatü'l-hakîka kitabı onun şiirde ve beyandaki mükemmelliği için kesin ve belirgin kanıttır. Kendisi, Hâce Yûsuf Hemedânî'nin müritlerindedir...]

Saime İnal Savi, Senâî'nin tasavvuf geleneği içindeki yerini belirlemek üzere onunla ilgili şunları kaydetmiştir: "İran'ın ilk ünlü mutasavvıf şairi sayılan Senâî'den önce tasavvuf alanında onun şiirleri kadar açık, akıcı ve mükemmel şiir söylenmemiştir. Senâî'den sonra gelen Ferîdüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi büyük şairler ondan etkilenmiştir" (İnal Savi, 2009: 502).

Senâî'nin doğum tarihi hakkında ihtilafli yaklaşımlar olsa da vefat ettiği tarihe ilişkin 11 Şâban 525 (9 Temmuz 1131) tarihine işaret edilmiştir. Türbesi de doğduğu şehir olan Gazne'dedir. Çocukluk ve gençlik dönemi hakkında yeterli malumat olmasa da şiirleri üzerinden soylu bir aileye mensup olduğu ve iyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Fars edebiyatının ilk büyük mutasavvıf şairi sayılan Senâî, Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu olmasıyla şöhrat kazanmıştır (Mesnevihâ-yi Hakîm Senâî, 1348 hş.: 22-29/ İnal Savi, 2009: 502-503). Aynı zamanda kendisi, gazel nazım şeklinde tasavvufî konuları ele alan ilk isimdir.

4 Geniş bilgi için bkz. Ateş, A. (1968). Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri. Necati Lugal Armağanı, 7 (50), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 115-150.

5 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, (2015). Mesnevî-yi Ma'evî. (çev. D. Örs, H. Kırlangıç). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 95, 435.

Senâî şiiire methiye söyleyerek başlamış ancak yaşadığı mânevî hâl değişimine bağlı olarak methiyeciliği bırakıp inziva ve halvet yolunu seçmiştir. Şairliğinin başlarında Ferrûh-i Sîstânî, Mes'ud-i Sa'd-i Selmân gibi sebki Horâsânî şairlerinin üslubunu izlemişse de daha sonra eriştiği mânevî olgunlukla kendi özgün üslubunu oluşturmuştur (Safâ, 1373hş.: 210-211).

Kaside, gazel, terkihibend, terciibend, kıta ve rubâîlerden oluşan *Dîvân*'ı dışında üçünün kendisine aidiyeti şüpheli olmakla birlikte adına kayıtlı on bir eser vardır. Bunların arasında Senâî'nin tam adıyla *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka* adlı mesnevisi İran edebiyatında yazılan ilk önemli tasavvufî mesnevi kabul edilmektedir.

Senâî tasavvufî konuları Farsça mesnevi tarzında şiiire alan ilk mutasavvıf şairdir. Mesnevi, hem bir edebiyat terimi hem de bir nazım şekli olarak ilk defa Fars edebiyatında kullanılmıştır. Her beyti kendi içinde kafiyeli olan bu nazım şeklinin ilk örnekleri de Fars edebiyatında verilmiştir. Aruzun kısa kalıplarıyla yazılan mesnevi nazım şekli, gerek konu bütünlüğü gerekse de anlatım yönüyle sağladığı kolaylıkla XI. yüzyıldan itibaren şairler arasında gittikçe artan bir ilgi ve revaç bulmuştur. Vezin birliği, mesnevinin anlam ve muhtevasına göre vezin seçimi, içinde şiiirin öteki kalıplarına yer verilmemesi bu nazım şeklinin üç temel özelliği olarak dikkat çekmektedir. Konularına göre mesnevi; dinî, tasavvufî, destanî, menkıbevî, tarihî, ilmî, mizahî ve didaktik olarak çeşitlilik göstermektedir. Yeni Farsça'nın ilk örneklerinin görüldüğü Saffâriler ve Tâhirîler dönemi dışında Sâ mânîler devrinden Meşrutiyet sonrası döneme kadar uzanan süreçte çeşitli konularda mesneviler kaleme alınmıştır (Çiçekler, 2004: 320-322).

Mesnevi nazım şeklinin revaç bulduğu XI. yüzyılda ilk örneklerine rastlanılan aşk konulu mesneviler; Rûdekî, Ayyukî ve Unsurî gibi şairler tarafından kaleme almışlardır. Bu mesnevilerde konu olarak işlenen aşk, beşerî yönüyle dikkat çekmektedir. Örneğin kaside ve gazel nazım şekillerinde Senâî'nin şairliği üzerinde etkili bir isim olan Unsurî'nin kaynağı Helenistik döneme ait *Vâmık u Azrâ'sı*, yine Mısır Hükümdarının oğlu ile Çin hükümdarının kızı arasında geçen imkânsız bir aşkı konu edinen *Hing Büt ü Surh Büt* adlı mesnevisi bu minvalde değerlendirilmektedir (Atalay, 2012: 162-163).

Senâî'nin mesnevi nazım şeklinde ve aruzun hafif bahrinde fâilâtün/mefâilün/feilün kalıbında on bin beyitlik *Hadîkatü'l-hakîka'sı* Gazneli sultanı Behram Şah adına kaleme alınmış olmasıyla *Fahrînâme* ya da *Kitâbü'l-Fahrî* adıyla da anılmıştır. Mevlânâ ise bu mesneviye *İlâhînâme* adını vermiştir. *Hadîkatü'l-hakîka*, tasavvufî bir mesnevi olsa da ahlâkî, felsefî, hikemî ve öğretici konuları da ihtiva etmektedir (Öztürk, 1997: 20). On babdan müteşekkil bu mesnevîde konu başlıklarına göre ilgili bablar şöyle sıralanmıştır:

1. Zanlarla ve Hislerle Nasıl Allah'ı Bilen Olunabilir? Kubbenin Üstünde Ceviz Kalır mı Hiç?
2. Gönlün ve Ruhun İçin Hazine Ararsan Kur'an Denizine Dal

3. İnci Gibidir, Diğer Peygamberler Sedef
4. Seni Cehaletten Kurtarır Akıl, Seni Hakikate Ulaştırır Akıl
5. Cahilliğin Başı, Bilgisizliğin Yüzü Olmuş Şeytan Hücreğine Nasıl Gönül Dersin?
6. Beden Din Sayesinde İnsandır, Allah'tan Gayrısı İnsana Haramdır
7. Bu Dünya Hayatını Gül Kokusu Gibi Bil
8. Adaletli Ol; Çünkü Gönül Vilayetinde Peygamberin Kapısını Adil Olan Çalar
9. Yolun Uzaklığı Gönülün Tembelliğinden, Küfür ve Din İkiyüzlülüktendir
10. Benim Şiirim Din ve Şeriatın Şerhidir, Doğru Sözlü Şair İşte Budur⁶

2. Senâî'nin Tasavvufî Düşüncesinde Aşk

Senâî gazel, kaside, rubâî, kıta ve mesnevi nazım şekillerinde şiir söylemiş ve bu nazım şekilleri içerisinde Farsça tasavvufî mesnevileriyle Fars edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. Senâî'nin tasavvufî düşünce dünyasına etki etmiş önemli isimlerden biri Ahmed el-Gazzâlî'dir. Gazzâlî'nin aşkı konu edinen *Sevânih'u-l Uşşâk* adlı eserinin Senâî'nin aşka yaklaşımına etkisi bağlamında *Hadîkatü'l-hakîka*'nın birinci babında geçen "Hub ve Muhabbet" bahsi üzerinden Senâî'nin tasavvufî düşüncesinde aşk mefhumu değerlendirilecektir.

Aşk hiçliktir

Tasavvuf ahlâkında "enâniyet" yani -benlik kavramı sûfinin mânevî ve ruhanî kimliğini karşılamaktadır (Uludağ, 2012: 71). Tasavvufta son buluşa, yok oluşa karşılık gelen -fenâ, "hiçlik" karşılığında kullanılan bir kavram olsa da gerçekte yeniden var oluşu temsil etmektedir. Fenâ hâli, benliğin yok oluşuyla tevhid gerçekleşmesidir. Allah tefekküründe benlik bilincinin yitirilmesine "fenâ fi't-tevhid" denir. Bunun için dünyevî tüm irtibatın kesilip Allah'a tam bir teveccühle yönelmek gerekir (Cebecioğlu, 2014: 160-161). Hallâc-ı Mansûr, benlik düşüncesinden kurtulan âşık için hakiki muhabbeti "*kendi vasıflarını atarak sevgiliyle birlikte bulunmaktır*" şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, 2013: 516).

Ahmed el-Gazzâlî; aşkın gerçekte yüzünü kimselere göstermeyen bir ezel kuşu olduğunu, kişi ancak dünyevî tutkularından uzaklaşıp vehimlerinden ve duyularının yanıltmasından kurtulduktan sonra bu ezel kuşunun güzellik yüzünü görebileceğini ifade etmektedir (Mücâhid, 1979: 119-120).

⁶ Mesnevinin ilgili babları konulu çalışma için bkz. Kaban, N. (2021). Senâî-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri. *Doğu Esintileri Dergisi*, 15, ss. 212-237.

İlâhî aşka ulaşma çabasında âşıkta benlik yerini hiçliğe bırakır. Artık ilâhî aşkın gayesi dışındaki hiçbir şeyin kıymeti kalmaz ve mâsivâ terkedilir. Aşkın varlıkta değilde yoklukta yani tamamıyla âşığın kendisini hiçlemesinde olduğuna işaretlerle Senâî, ilâhî aşkın gücüyle âşıkta gerçekleşen hâl devinimine dikkat çekmektedir. Zira âşık aşkın dönüştürücü gücüyle varlıktan geçip ilâhî aşkla bütünleşir (32. Beyit). Senâî ilâhî aşka ulaşma gayeretindeki âşığa benlik duygusuyla ilgili olan gurur ve utanç duygularından uzak durmasını öğütlemektedir (17. Beyit). Ancak benliğin ortadan kalkmasıyla âşık yücelik makamına yani fenâya ulaşabilecektir (28. Beyit).

Aşk ve tevhid ilişkisi

Arapça “birleşmek” anlamına gelen tevhid, tasavvufun temel ilkesi olarak Allah’ın birliğini ifade etmededir (Cebecioğlu, 2014: 495).

Şeyhü’l-islâm Herevî, muhabbeti; “*kalbin verip, vermeme ünsiyet ve himmet arasında kılması*” şeklinde tarif ederek muhabbetin ünsiyet ve himmet arasında bir hâl olduğuna işaretlerle, şöyle demiştir:

“Onu müşahede ettim ve kendimi kaybettim

Ona yöneldim ve ikilik teklığe döndü” (Kâşânî, 2015: 488) Buna göre tevhid bilincine ulaşan âşık, aşkla bir’e vasil olur.

Sevânihu’l-uşşâk’ın ikinci faslında Ahmed el-Gazzâlî ilâhî aşka giden yolda ikiliğin olmadığına işaretlerle, Hallâc’ın şu beyitlerine yer vermiştir:

"أنا من أهوى ومن أهوى أنا
نحن روحان حلنا بدنا
***
فإذا أبصرتني أبصرتة
وإذا أبصرتة أبصرتنا"

[Ben sevdiğimim sevdiğim ise ben/ İki canız ikimiz, evimiz bir ten/ Beni görünce onu / Onu görünce de beni görmüş olursun sen]

Gazzâlî, Hallâc’ı birinci dizede birlik’e yaklaşmışken; ikinci dize de ise birlik’ten ikiliğe geçtiği yönünde tenkit etmektedir (Mücâhid, 1979: 109).

Senâî’nin düşüncesinde âşık, maşukun vahitliğini muhabbetle müşahede eden aşk ehli muvahhittir (10. Beyit). Tevhidi idrak eden için ise yeni ve eski diye nitelendirilecek bir şey yoktur, zira her şey zaten O’dur (15. Beyit). Buna göre de tevhid, bir’i bilmektir (16. Beyit). Vahdet-i vücûd düşüncesinin önemli temsilcisi İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) de “... hiçbir şey O’nun dışına çıkmaz, O’ndan meydana gelmiştir ve yine O’na varacaktır...” (Suad el-Hakîm, 2005: 123) şeklinde bir-çok kavramına getirdiği açıklamayla bu hususa dikkat çekmiştir.

Arap alfabesinin ilk harfi olan -elif, tasavvufta Allah’ın mutlak teklığıne ve birliğine işaret etmektedir. Allah’ın zuhur ve suduru, diğer harflerin elif harfinden

meydana gelmesine benzetilmektedir. Ebced sayı değeri de bir olan elif, hâllerin evvelidir ve tevhidi yani birliği temsil etmektedir (Uludağ, 2012: 121; Cebecioğlu, 2014: 145). Arap alfabesinin ikinci harfi olan -bâ harfi de varlığın ikinci mertebesi olan mümkün mevcutların ilkine işaret etmektedir. Bir ile çok arasında vasıta olan bâ harfi, ilk taayyün simgesidir. Arap alfabesinin üçüncü harfi olan -tâ ise taayyün ve çoğalış itibarıyla zata işaret etmektedir (Uludağ, 2012: 62; Kâşânî, 2015: 101, 117).

Senâî'ye göre ilâhî sevgilinin yani Allah'ın mutlak tekliğini ve birliğini temsil eden elif, diğer harfleri tamamlar ve birleştirir. Ancak yazıda olduğu gibi kendisi başta ve ortada hiçbir harfle birleşmez (18. Beyit).

Senâî'nin düşüncesinde bu âlem, kaynağı aşk olan bir âlemdir. Bu âlemde ikilik değil birlik vardır ve âşık da maşuk da birdir. Öyle ki varlıkta ikilik olamayacağı için âşığın ikilikten kurtulması gerekir (29. Beyit). Böylece âşığın maşukla bir olması yani mutlak varlığın idraki olan ittihad şartı yerine getirilmiş olur (30. Beyit).

Senâî'nin en önde gelen takipçilerinden Mevlânâ'nın düşüncesinde de benzeri fikrî temayül görülmektedir:

"Birisi geldi, bir dostunun kapısını çaldı. Dostu: "Kimsin a güvenilir?" [kişi] dedi. "Benim" deyince, [dostu]: Git, şimdi zamanı değil, böyle bir sofrada ham kişinin yeri yok, dedi. Ham kişiyi, ayrılık ve hicran ateşinden başka ne pişirebilir, iki yüzülükten ne kurtarabilir? O zavallı gitti, bir yıl sefere çıktı. Dostun ayrılığının ateşle yandı. O yanıp yakılan pişti de geri döndü. Yine dostun evinin çevresinde dönmeye başladı. Dudağından edepsizce bir söz çıkmasın diye, yüz türlü korku ve edeple kapının halkasını çaldı. Dostu, "Kapıda kim var?" diye seslendi. Kapıdaki sensin ey gönül alan, dedi. [Dostu]: Mademki şimdi bensin, ey ben, gir içeri. Evde iki 'ben'in sığacağı kadar yer yok, dedi..." (Örs, 2015: 142).

Aşk dâimî arayışdır

Arapça yüz güzelliğine karşılık gelen -cemâl, bir tasavvuf terimi olarak Allah'ın lütuf ve rahmet sebebi vasıflarına ve O'nun mutlak güzelliğine işaret etmektedir (Uludağ, 2012: 86; Cebecioğlu, 2014: 97). Tasavvufî düşüncede -vuslat ilâhî sevgiliye kavuşmayı yani mânevî yolculuk olan seyrüsülûku tamamlamaktır (Uludağ, 2012: 382; Cebecioğlu, 2014: 528). Maşukun cemâline kavuşma arzusundaki âşık bunun için her dâim bir arayış içerisinde olur.

Ahmed el-Gazzâlî'nin ifade ettiği gibi âşık kemale erince maşuktaki kemalin farkına varır ve ona giden vuslat yolunu arayışa koyulur (Mücâhid, 1979: 134).

Senâî'ye göre aşk, vuslat düşüncesindeki âşığın dâimî arayışdır. Zira maşuk güzelliğin kemalidir. Âşık ise O'na kavuşma arzusundadır (13. Beyit). Maşukun âşığı huzura kabulü, âşığın maşukuna kavuşacağını gösterir. Vuslat zamanı geldiğinde âşık kendini her şeyden uzaklaştırır (26. Beyit). Öyle ki âşığın şuh

bakışlı gözü maşuktan başka hiç bir varlık göremez (27. Beyit). Vuslat neticesinde âşık aşkın nimetlerini elde edecektir: Aşk şerbetini tadabilecek ve O'na münâcâtta bulunabilecek kadar maşuka yakın olur (14. Beyit). Bunun için âşığın varlıktan geçmesi gerekir ki ilâhî aşkın sonsuz lütuf deryasına dalabilsin. Bu lütuf deryasının karşısında dünya nimetleri tıpkı durmadan akıp giden bir dere gibi geçicidir (19. Beyit).

Âşığın razı olması

Muhabbet kavramını tasavvufta mânevî bir hâl olarak kabul eden ilk dönem mutasavvıflardan Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872), hakiki muhabbetin ezâ ile eksilmediği gibi ihsan ile de artmayacağı yönünde görüş bildirmiştir. Buna göre ilâhî sevgilinin hükümlerine riayet edilmeden O'na muhabbet duyduğunu söyleyen kişi riyakârdır (Kuşeyrî, 2013: 512-513).

Vuslat arzusundaki âşık, maşukun cevr ve cefasına tahammül göstermesi gerekir. Zira muhtaç ve âciz olan âşık; istiğna sahibi ise mâşuktur (Mücâhid, 1979: 150). Gazzâlî şöyle ifade eder: “Aşk bela olduğu için bu âlemde âşığın azığı da mâşuğukun ettiği cefadan gelir” (Mücâhid, 1979: 127).

Arapça –mihnet, cevr ve cefa kelimeleriyle eş anlamlı bir kelimedir. Âşığın maşuk yüzünden çektiği her türlü zahmet mihnet kelimesiyle karşılanmaktadır. “Mihnet” kelimesi, محنت şeklinde yazılır. Bu kelimenin yazımı, محبت şeklinde yazılan “mahabbet” kelimesiyle yazıda benzerlik gösterir. Her iki kelimenin üçüncü harfindeki noktanın yerinin değişmesiyle yazıda tashif⁷ yapılmış olduğu gibi kelimeler arasında da mâna yönünden bir zıtlık söz konusudur. Senâî'ye göre muhabbet kelimesi, mihnet kelimesinin tashifidir, zira aşka karşılık gelen muhabbet, âşık için mihnettir (12. Beyit). Maşukun muhabbetteki meyli ise mihnet gören âşığıdır (11. Beyit).

Senâî'nin düşüncesinde mâşuk âşığı türlü belalarla sınıyarak ondaki aşkı kuvvetlendirmektedir. Âşık için ise asıl olan maşukun rızasını kazanmak olduğu için onun gözünde maşukun lütufu da cefası da birdir (33. Beyit) Öyle ki âşık tıpkı ağır yük gemisi gibi mihnet dolu olsa da aşk yolunu katetmede âcizlik göstermeden ilerlemelidir (35. Beyit). Maşuktan kendisine iyi, kötü; güzel, çirkin her ne gelecekse âşık buna razı olmalıdır (36. Beyit). Aksi hâlde rahmandan gelecek rahmeti göremez, tıpkı azâil gibi rahmetten mahrum kalacaktır (37. Beyit).

Âşığın teslimiyete geçişi

Tasavvufî düşüncede muhabbet, âşığın kendi varlığını maşuka hibe etmesidir. Bununla alakalı olarak olarak Cüneyd-i Bağdâdî, şöyle demiştir: “Muhabbet, hiçbir nimet ve ihsan karşılığı olmaksızın sevgiliye aşırı meyletmektir” (Kuşeyrî, 2013: 517).

7 “Tashif” için bkz. Saraç, M. A. Y. (2001). Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat. İstanbul, 2.bs., Bilimevi Yayıncılık. s. 276.

Ahmed el-Gazzâlî'ye göre; âşğın aşkın başındaki ilk hâli, ondaki hamlıktır. Ne zaman ki olgunlaşıp pişmeye başlar, o zaman kendisi olmaktan çıkıp mâşukla bir olur (Mücâhid, 1979: 134). Âşık kendisinde gördüğü şeylerin gerçekte ona ait olmadığına, her neye sahipse bunun asıl sahibinin mâşuk olduğunun idrakine varınca kendi varlığını terk edip her şeyden vazgeçer. Artık âşık, bütünüyle mâşuk olur.

Senâî'nin düşüncesinde aşkta teslimiyet duygusu vardır. Âşğın mâşuka teslimiyeti de ondaki zevk hâlidir. Zira aşk sarhoşluğuna kapılan âşık kendi varlığını mâşuka teslim etmiştir (1. Beyit). Artık âşğın hem canı hem de gönüldü mâşukun iradesindedir (3. Beyit).

Tasavvufta "ubûdiyyet" kavramı, Allah'a kulluk görevini yerine getirmeyi ifade etmektedir. Kişinin kulluk görevini yerine getirme gayreti, onu dünyevî ve nefsanî her türlü uğraştan uzaklaştıracağı gibi mânevî hürriyete de ulaştıracaktır. Hallâc-ı Mansûr bununla ilgili şöyle demiştir: "Hürriyeti isteyen kimse her daim Allah'a kulluk etsin" Öyle ki ubûdiyyetin şartlarını yerine getiren Allah'tan başkasına kul olmaktan kurtulur, hür olur (Kuşeyrî, 2013: 366).

Farsça kul, köle, esir gibi anlamlara gelen –bende kelimesini, ubûdiyyet kavramına karşılık kullanan Senâî'ye göre âşık için hür olmak mâşuka köle olmaktır. Zira âşğın kalbi öylesine mâşukun aşkıyla doludur ki kalbinde bu aşktan başka bir şeye yer yoktur (31. Beyit).

Aşk sarhoşluğu/sekr hâli ve akıl

Arapça –sarhoşluk anlamını gelen "sekr" tasavvufî bir terim olarak muhabbet ve aşk kavramlarıyla birlikte anılmaktadır. Sekr hâlinin zıddı ise ayıklığı ifade eden sahv hâlidir. Sekr hâlinde ruhî bir hazla kendinden geçip vecde gelen âşık, mâşukun cemâl tecellisiyle sermesttir (Cebecioğlu: 2014: 424; Uludağ, 2012: s.310-311). "Sokr"ın tasavvuf terimlerine dâhil olmasında ilk büyük mutasavvıfardan Bâyezîd-i Bistâmî etkili olmuştur. Ona göre sekr hâli, ilâhî aşkın cezbesinde ortaya çıkar (Türk, 2014: 2009-2010).

Gazzâlî, aşkın bir çeşit sarhoşluk (sekr) hâli olduğunu, bu hâlin de âşğın mâşuku görüp ondaki kemali idrak etmesine engel olduğunu ifade etmiştir (Mücâhid, 1979: 156).

Senâî'ye göre aşk sarhoşluk hâlidir, âşıklar ise aşk sarhoşudurlar. Bu hâlin zevkiyle vecde gelen âşıklar idrak güçlerini yitirip akllarını aşka teslim ederler (1. Beyit).

Gazzâlî'nin görüşüne göre akıl, aşkın sedefi olan ruhun mahiyetini ve hakikatını idrak edebilmekten uzaktır (Mücâhid, 1979: 134). Senâî'ye göre de aşk, âşğın tüm iradesini ona teslim ettiği tesiri kuvvetli bir duygudur. Diğer taraftan akıl, âşğın manevî bir hâl olan aşk sarhoşluğunun coşkusunu yaşamasına engeldir, kıymetsizdir (4. Beyit).

Âşıkların perdeleri

Farsça “örtü” anlamına gelen –perde bir tasavvuf terimi olarak Allah ile kul yani âşık ve maşuk arasındaki rabıtaya engel olan şeyi karşılamaktadır. Arapça –hicâb da –perde terimi yerine kullanılmaktadır. Tasavvufî düşüncede Allah ve kul arasında nuranî (aydınlık) ve zulmanî (karanlık) perdeler vardır. Bu perdelerden Allah’ın tecelli perdeleri nuranî; nefse ve şehvete ait perdeler ise zulmanî perdelerdir. Allah’ın zuhur ve tecellilerini görmek için bu perdelerin açılması gerekir (Cebecioğlu: 2014: 387; Uludağ, 2012: s.285). İlk dönem mutasavvif büyüklerinden Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, muhabbeti şöyle tarif etmiştir: “Muhabbet perdeleri yırtmak, sırları keşfetmektir” (Kuşeyrî, 2013: 517).

Gazzâlî’ye göre aşk sarayı can köşküdür. Aşkın zuhuru için bu perdelerin şeffaflaşması gerekir. Ayrıca Gazzâlî, zulmanî perdeler de “perdehâ-yi bîrûn” yani –dış perdeler karşılığını vermiştir. Zira bu perdeler dünya, mahlûkat, şehvetler ve arzuların mahalidir (Mücâhid, 1979: 140-141).

Senâî’nin düşüncesinde ilâhî tecellileri müşâhede için Allah ile kul arasındaki perdelerin kalkması gerekir. Âşıkların zulmanî perdeleri daha ince ve şeffaf olduğundan bu perdelerden kurtulmaları kolay olur. Zira onlar nefsin istek ve arzularına muhalefet etmede himmet sahibidirler (5. Beyit). Aşk ehli olmayanların ise aşk yolunda ilerlemede himmetleri eksik kalır (25. Beyit).

Farsça bulut anlamına gelen –ebr, tasavvufta müşâhedeye engel olan perde olarak düşünülmektedir. Arabî, bulutun simgesel anlamda işlevinin örtmek olduğuna dikkat çekmiştir (Uludağ, 2012: 115; Cebecioğlu, 2014: 138; Suad el-Hakîm, 2005: 126). Senâî, varlık güneşinin nuruna engel olan bulutun uzaklaşmasıyla aşk âleminde ilâhî tecellilerin peyda olacağına işaret etmektedir. Zira âşık ile maşuk arasında tıpkı bulut ile güneş ilişkisine benzer bir ilişki vardır. Ne zaman ki güneş yani ilâhî tecelli nuru üzerini örten buluttan yani zulmanî perdeden kurtulur, o zaman aşk âlemi ilâhî tecellilerin nuruyla aydınlanacaktır (7. Beyit). Senâî’ye göre âşığın perdesi bulut gibi karanlıkken yücelik bakımından nurlu olan ise maşukun muhabbet perdesidir (10. Beyit). Bulut, renk yönüyle Farsça “mecusi”, “ateşperest” anlamına gelen –gebr’e teşbih edilmektedir. Aynı zamanda bu teşbih ilişkisi, Mecusiler’in nuru ve hayrı temsil eden iyilik tanrısı Ahura Mazda’nın aksine karanlık ve şerri temsil eden kötülük tanrısı Ehirmen’i de akla getirmektedir (8. Beyit).

Aşkın temsili burak

Arapça pırlıltı, şimşek anlamında –berk kelimesinden türetilmiş burak, Mi’rac gecesinde Hz. Muhammed’i taşıyan çok hızlı ve parlak oluşuyla bilinen binektir. Âşığı şimşek gibi mâşuka ulaştırmasıyla tasavvufî düşüncede burak, aşkın vasıtasıdır ve aşkı temsil eder (Cebecioğlu, 2014: 87; Uludağ, 2012: 80).

Gazzâlî’ye göre aşk, bağlılık rabıtasıdır. Âşık ve mâşuk arasında bu rabıta sağlanmış olursa birliğe giriş sağlanmış olur (Mücâhid, 1979: 140-141). Senâî’nin

düşüncesinde burak, temsili olarak âşıkla mâşuk arasında rabita vasıtasıdır. Âşıklar, gönül burakını maşuka doğru sürdüklerinde sahip oldukları her şeyi de gönül burakının ayaklarına saçarlar. Bu temsil, âşıklarda benlik kontrolünün gelişmesiyle nefisteki arzu ve isteklerin zapturapta girmesine işaret etmektedir. Öyle ki âşıklardaki mânevî olgunluğun kaynağı yine aşktır (2. *Beyit*).

Aşk ve tövbe ilişkisi

Âşık için mâşukun aşkını istemenin şartı olan tövbe, onun dünyevî şeylere yüz çevirip tevekkül ve teslimiyet hâline geçmesidir. Bu şekilde mâşuka daha çok yaklaşacaktır. Buna karşılık mâşukun da âşığının tövbesini kabul etmesi, onun âşığa merhametidir.

Gazzâlî'ye göre cebbar olan mâşukla zillete düşen âşık arasındaki ilişki şu şekildedir: Mâşuk çare; âşık bîçaredir. Hasta için ilaç gerekir ancak ilaç olana hasta gerekmez (Mücâhid, 1979: 140-141). Bu durum mâşukun samed vasfına sahip olmasıyla açıklanabilir. Zira âşıktaki muhtaçlık hâline karşılık mâşuk hiç birşeye muhtaç değildir. Âşığın kendi zilletinin farkına varması, mâşuk bilinciyle var oluşunun idrakidir.

İlk insan Hz. Âdem, sayısız nimetin bahşedildiği cennette yasak ağaçtan uzak durması yönündeki ilâhî emre itaat etmez ve şeytanın vesve vermesiyle, o ve eşi kendilerine yasak olan ağaçtan yerler. Sonrasında edep yerleri açılır, cennet yapraklarıyla çıplaklıklarını örtmeye çalışırlar. Hz. Âdem ilâhî emre karşı geldiği için Rabbine yalvarıp tövbe eder ve tövbesi kabul edilir.⁸ Hz. Âdem'in ve eşinin cennetten çıkmalarına sebep olan bu yasaklı ağaç için İslâm dışı kaynaklarda incir ya da buğday başağı olabileceği yönünde nakiller vardır. Apokrif kitaplardaki rivayetlerden birine göre Hz. Âdem ve eşi Havvâ Aden bahçesinden çıkarılınca aç kalırlar ve yiyecek bulamayınca tövbe etmeye karar verirler. Tövbenin şartı olarak Havvâ Dicle nehrinde otuz yedi gün; Hz. Âdem ise Erden ırmağında kırk gün kalmıştır (Bolay, 1998: 361, 363).

Senâî'nin düşüncesinde hâlâ âşık dünyaya kinaye bir tuzak içindedir (20. *Beyit*). Bu tuzaktan kurtulması için tıpkı Hz. Âdem gibi buğday başağıyla örtmeye çalıştığı çırılçıplak vücudunu adalet ve din denizinde arındırmalıdır. Zira ilk insan ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi Hz. Âdem'in günah işlemesi ve sonra tövbe etmesi gibi onun da işlediği günah için edeceği tövbe, ondaki âdemiyet vasfının alametidir (21., 23. *Beyitler*).

Senâî'ye göre âşık nefsinin hadis olmasıyla kıdem olan maşuktan ayrılır (24. *Beyit*). Eksikliğinin ve O'na muhtaçlığının idrakine varan âşık tövbe edip mâşukun affına mazhar olmaya çalışır. Bunun için nefesine karşı mücadele vermesi gerekir. Senâî'ye göre mâşukun affına mazhar olunca da artık nefsinin ıslahla uğraşıp füzuli işlerden el çekmelidir (22. *Beyit*).

Aşkın Galibi Aşka Mağlup Olandır

⁸ Kur'an: 2/35; 7/19; 20/117-120-121; 2/37.

Gazzâlî'nin düşüncesinde “aşkın esrarı” aşk kelimesinin harflerinde gizlidir. Şöyle ki: “Ayn” harfi, göze; “şin” ve “kaf” harfleri ise kalbe işaret eder. Aşk ilk önce âşığın gören gözüyle başlar. Sonra da âşık aşkın şevk şarabının sarhoşluğuyla kendinden geçer ve yeniden mâşukla varlık bulur (Mücâhid, 1979: 153-154).

Senâî'ye göre mâşukun sıfatlarının âşığın sıfatlarının yerini alması için âşığın önce kendi benliğini yok etmesi yani aşka mağlup olması gerekir. Böylece âşığın varlığı mâşukun varlığıyla yok olmuş olur ve âşık galip gelir (6. Beyit).

اندر حب و محبت⁹

(Hub ve Muhabbet Üzerine)

عقل در آستین و جان بر دست	1 عاشقان سوی حضرتش سرمست
---------------------------	--------------------------

[Sarhoştur âşıklar O'nun huzurunda/ Akılları yen içinde canları da ayalarında¹⁰]

در رکابش همه برفشانند	2 تا چو سوسویش براقی دل رانند
-----------------------	-------------------------------

[Gönül burakını O'na doğru sürdükleri anda/ Saçarlar her şeyi ayaklarının altına]

خویشتن را از آن شمار کنند	3 جان و دل در رهش نثار کنند
---------------------------	-----------------------------

[O'nun yoluna canlarını ve gönüllerini sererler/ Kendilerini O'ndan sayarlar]

دل و دین را فدا کنند و کفر	4 عقل و جان را به نزد او چه خطر
----------------------------	---------------------------------

[Ne kıymeti var ki aklın ve canın O'nun nezdinde/ Gönlü ve dini feda ederler küfrü de]

9 Ebu'l-Mecd Mezdûd b. Âdem-i Senâî-yi Gaznevî, Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't-tarîka. (1389 hş.). Tsh. Ali Muhammed Sabîrî, vd. Rukiyye Teymûriyân, Behzâd Sa'îdî, Tahran: Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-i Millî, ss. 49-51.
10 Hazır ve nazırlar canlarını feda etmeye.

نقش این پردهها دقیقترست	5 پرده عاشقان رقیقترست
-------------------------	------------------------

[Daha şeffaf olur âşıkların hicâpları/ Daha zarif işlemelidir bu hicâpların nakışları]

خود ترا شرح داد مقلوبش	6 غالب عشق هست مغلوبش
------------------------	-----------------------

[Aşkın galibidir, aşka mağlup olan kişi/ Maklûb olan aşk izah edecektir sana bunu kendisi]

عالم عشق پر ز نور شود	7 ابر چون زآفتاب دور شود
-----------------------	--------------------------

[Bulut güneşten uzaklaştığında/ Aşk âlemi dolar nurun aydınlığıla]

آب در جمله نافعست و مضر	8 کابر چون گیر مظلّمست و کدر
-------------------------	------------------------------

[Bulut, tıpkı mecusî gibi karanlık ve bulanık olsa da/ Suyun vardır faydası da zararı da]

باز بس یارش آفت جانست	9 اندکی زو حیات انسانست
-----------------------	-------------------------

[Ondan çok azı (gerekliyken) insanın hayatına/ Fazlası (sebeptir) canın mavh oluşuna]

که محبت حجاب عزّت اوست	10 بس موحد محب حضرت اوست
------------------------	--------------------------

[O'nun huzurunda muhibinin muvahhit olması kâfi/ Zira muhabbetir, O'nun izzet perdesi]

نیکی باشد محب محبت بین	11 بد نباشد محدث تلقین
------------------------	------------------------

[Kötü değil, telkin etmek/ İyidir, mihnet göreni sevmek]

زان همه محنت است تصحیفش	12در محبت نگر به تألیفش
-------------------------	-------------------------

[“Muhabbet” kelimesinin namesine bak gösterir/ “Mihnet” kelimesinin harfleri, onun tashifidir]

تا نجوی وصال طلعت غیب	13ای محب جمال حضرت غیب
-----------------------	------------------------

[Ey gaybın cemalinin muhibbi olan sen!/ Aramadığın sürece gaybın güzel yüzünün vuslatına eremezsin sen]

نچشوی لذت مناجاتش	14نکشوی شربت ملاقاتش
-------------------	----------------------

[İçemezsin O'nunla sohbet şerbetini/ Alamazsın O'na münâcât etmenin tadını]

همه هیچ‌اند هیچ اوست که اوست	15پیش توحید او نه کهنه نه نوست
------------------------------	--------------------------------

[O'nun tevhidine göre bir şey ne eski ne de yenidir/ Her şey hiç, hiç de O'ndandır, O ise tekdir]

به دو و سه و چهار چون پویی	16چون یکی دانی و یکی گویی
----------------------------	---------------------------

[Bir'i biliyor, biri söylüyor olduğuna göre sen/ İkiyi, üçü, dördü arayışın daha neden]

ای حدث با قدم چه کار ترا	17چون رهی کرد فخر و عار ترا
--------------------------	-----------------------------

[Gurur ve utanç duygusu seni tutsak ettiyse / Ey hades (genç), ne işin olur ki senin kıdemle]

با و تا بست شمر الف الله	18با الف هست با و تا همراه
--------------------------	----------------------------

[Elif ile bir arada bâ ve tâ harfleri/ Bâ ve tâ'yı puttan say, nisbet et Allah'a elifi]

چون به دریا رسی ز جوی مگوی	19 دست و پای همی زن اندر جوی
----------------------------	------------------------------

[El ve ayakla koyul aramaya/ Söz etme dereden artık varınca deryaya]

پای دامیست حالت تو هنوز	20 دست یازیست قالت تو هنوز
-------------------------	----------------------------

[Hâlâ aldatici söz söylersin / Hâlâ tuzağın içindesin]

تن برهنه چو گندم و آدم	21 شو به دریای داد و دین یک دم
------------------------	--------------------------------

[Kalkıp gir adalet ve din denizine derhal/ Tıpkı buğday başağıyla edep yerini örten Âdem gibi çırılçiplak kal]

تا نگردی دگر به گرد فضول	22 تا کند توبه تو جمله قبول
--------------------------	-----------------------------

[Ettiğin tövbenin hepsini kabul edinceye değin/ Artık dolaşma etrafında boş işlerin]

توبه ناکرده کی بوی انسان	23 تو هنوز از متابعی شیطان
--------------------------	----------------------------

[Sen hâlâ uymaktasın şeytana/Tövbe etmeden nasıl dönüşülür ki insana]

ای ندانسته باز سر ز قدم	24 تو حدیثی نفس مزن ز قدم
-------------------------	---------------------------

[Senin nefsin hadistir, söz etme kıldemden/ Başı ayaktan ayırt edemeyen ey cahil sen!]

همت قاصرست و کوتاهست	25 صد هزارت حجاب در راهست
----------------------	---------------------------

[Yüz bin hicâp var gittiğin yolda/ Senin himmetin ise az ve kısa]

آرزو زو مخواه او را خواه	26 چون ترا بار داد بر درگاه
--------------------------	-----------------------------

[Seni dergâhına kabul edince/ O'ndan başka bir şey isteme, yalnız onu iste]

چشم شوخ تو دیدنی همه دید	27 چون خدایت به دوستی بگزید
--------------------------	-----------------------------

[Dostluğa seçtiğinde seni Rabbin/ Görülecek ne varsa görür her şeyi şuh bakışlı gözün senin]

رخت و تخت تو بخت برگزید	28 تویی تو چو رخت برگزید
-------------------------	--------------------------

[Benliğin senden çıkıp gidince/ Talihin başlar tahtını yükseltip makamını yüctmeye]

چه حدیث است از منی و تویی	29 رنگزید جهان عشق دویی
---------------------------	-------------------------

[Aşk âlemi göz yummaz ikiliğe/ Benden ve senden diye söz etmen daha niye]

دعوی دوستی و پس تو و او	30 نیست در شرط اتحاد نکو
-------------------------	--------------------------

[Olmaz iyi bir ittihadın şartına göre/ Dostluk davasında bulunup sonra sen ve ben olmak yine]

کی توان کرد ظرف پُر را پُر	31 بنده کی گردد آنکه باشد حُر
----------------------------	-------------------------------

[Nasıl köle olur ki özgür olan biri/ Dolu bir kap daha nasıl doldurulabilir ki]

هرکه او جز همه بود همه کم	32 همه شو بر درش که در عالم
---------------------------	-----------------------------

[Daima gidip var kapısına zira/ Âlemde her kim biraz mevcut ise tamamen noksandır orada]

نوش نیشش شمار و خیری خار	33 چون رسیدی به بوس غمزه یار
--------------------------	------------------------------

[Öpmek için gitiğinde sevgilinin gamzesini / Zehir ise baldan, diken ise gülden say ondan sana geleni]

لاست ناخن بُرای هستی بُر	34 از پی زنگ آینه دل حُر
--------------------------	--------------------------

[Özgür gönül aynasının pasını kirini/ Tırnakla kazıyarak çıkarmak olmaz zira temizleyendir varlığın bizzat kendisi]

همچو کشتی به هر دم آبستن	35 مشو از راه ناتوانستن
--------------------------	-------------------------

[Yolu gitmede sakın gösterme âcizliğini!/ Tıpkı ağır yük taşıyan yük gemisi gibi]

هرچه دادت خدای در جان گیر	36 نیک و بد خوب و زشت یکسان گیر
---------------------------	---------------------------------

[İyi ve kötüyü, güzeli ve çirkini bir say hepsini/ Gönülden kabul et sana ihsan ettiğini]

رحمت و لعنه هر دو یکسان دید	37 نه عزازیل چون ز رحمن دید
-----------------------------	-----------------------------

[İdrak edememekle azâzîl rahmandan geleni/ Bir gördü rahmet ve lanetin her ikisini]

بادبانى به دست و باد پذیر	38 صورت آنکه هست بر در میر
---------------------------	----------------------------

[Emir'in kapısında bekleyen kişinin sureti/ Benzer marifetsiz ellerdeki bir yelkenliye sanki]

Sonuç

Fars edebiyatının ilk büyük mutasavvıf şairi kabul edilen Hakîm Senâî-yi Gaznevî Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu olmakla şöhret kazanmıştır. Senâî'nin Fars edebiyatında önemli bir yere sahip Hadîkatü'l-hakîka'sı aynı zamanda tasavvuf ilmine de kaynaklık eden eserler arasındadır. Tasavvufî konuların yanı sıra ahlâkî, felsefî, hikemî ve öğretici konuları da ihtiva eden zengin içerikli bu eser, Senâî'nin tasavvufî düşünce dünyasının derinliğini görünür kılmaktadır. Bu derinliğin oluşmasında Bâyezid-i Bistâmî, Yahyâ b. Muâz, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallac-ı Mansûr, Herevî gibi büyük mutasavvıfların Senâî üzerinde doğrudan yahut dolaylı etkileri müşahhasdır.

"Senâî'nin Tasavvufî Düşüncesinde Aşk Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı bu bağlamda gerçekleştirilen çalışmayla; Senâî'nin derinlikli tasavvufî

düşünce dünyasına katkılarıyla Ahmed el-Gazzâlî'nin Sevânihu'l-uşşâk adlı Farsça eserinin pek çok mutasavvıf âlim ve şairde olduğu gibi Senâî'nin de aşka yaklaşımına kaynaklık ettiğine dair ipuçlarına ulaşılmaya çalışıldı. Mezkûr mesnevinin birinci babında geçen "Hub ve Muhabbet" bahsi üzerinden müstakillen Senâî'nin tasavvufî düşüncesinde -aşk mefhumu ele alındı.

Kaynakça

- Atalay, M. (2012). Mesnevi. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 162-163.
- Ateş, A. (1968). Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri. Necati Lugal Armağanı, 7 (50), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 115-150.
- Ateş, S. (t.y.). İslâm Tasavvufu. Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 1 (13), Ankara, ss. 22-30.
- Baltacı, H. (2014). Aşkın Kazandığı Tasavvufî Muhteva: Ahmed Gazzâlî, Baklî ve İrâkî Çizgisi. Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, 34 (2), ss. 23-44.
- Bolay, S. H. (1988). Âdem. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 358-363.
- Câmî, A. (2011). Evliya Menkıbeleri: Nefahâtü'l-Üns. (çev. Lâmiî Çelebi). Haz. S. Uludağ, M. Kara. İstanbul: 1. Bs., Pinhan Yayıncılık.
- Cebecioğlu, E. (2014). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Ankara: 6.Bs., OTTO Yayıncı
- Çiçekler, M. (2004). Mesnevi. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C29, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 320-322.
- Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem-i Senâî-yi Gaznevî, Hadîkatu'l-hakîka ve Şerî'atu't tarîka. (1389 hş.). Tsh. Ali Muhammed Sabirî, vd. Rukiyye Teymürîyân, Behzâd Sa'fîdî, Tahran: Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-i Millî.
- Gazzâlî, A. (2019). Âşıkların Hâlleri, Sevânih'ul-Uşşâk. (çev. T. Koç, M. Çetinkaya). Ankara: 3. Bs., Hece Yayınları.
- İnal Savi, S. (2009). Senâî. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 502-503.
- Kaban, N. (2021). Senâî-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri. Doğu Esintileri Dergisi, 15, ss. 212-237.
- Kara, M. (1998). Hikmet (Tasavvuf). Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 518-519.
- Kâşânî, A. (2015). Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-a'lâm fi işarâti ehli'l-ilhâm. (çev. E. Demirli). İstanbul: 4. Bs., İz Yayıncılık.
- Kuşeyrî, A. (2013). Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi. (çev. M. Coşkun). İstanbul: 1. Bs., İlk Harf Yayınevi.
- Küçük, H., Ceyhan, S. (2007). Râbia el-Adeviyye. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 380-382.
- Mesnevihâ-yi Hâkîm Senâî. (1348 hş.). Tsh. Müderris-i Razavî, M. T. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, (2015). Mesnevî-yi Ma'evî. (çev. D. Örs, H. Kırlangıç). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

- Mücâhid, Ahmed. (1979). Mecmûa-i Âsâr-i Fârsî-yi Ahmed-i Gazzâlî. Tahran: Çâp-ı Sevvom, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Öngören, R. (2011). Tasavvuf. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 119-126.
- Öztürk, M. (1997). Hadîkatü'l-Hakîka. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 20.
- Safâ, Zebîhullâh (1373 hş.). Târîh-i Edebiyât der İrân. C.1, Tahran: İntişârât-ı Kaknûs.
- Saraç, M. A. Y. (2001). Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat. İstanbul, 2.bs., Bilimevi Yayıncılık.
- Suad el-Hakîm. (2005). İbnü'l- Arabî Sözlüğü. (çev. E. Demirli). İstanbul: 1. Bs., Kabalcı Yayınevi.
- Sunar, C. (1978). Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Türk, İ. (2014). Bâyezîd-i Bistâmî'nin Muhabbet Anlayışı. International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5 (9), Ankara, ss. 2005-2020.
- Uludağ, S. (1989). Ahmed el-Gazzâlî. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 70.
- Uludağ, S. (1991). Aşk. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 11-17.
- Uludağ, S. (2012). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Yalsızuçanlar, S., Birgül, M.F. (2011). Aşkın Halleri: Aşk Risaleleri. (çev. M. F. Birgül). İstanbul: 3. Bs., Sufi Kitap.
- Yıldırım, N. (2012). Fars Edebiyatında Tasavvuf Konulu Kahramanlık Anlatıları. Şarkiyat Mecmuası, 21, İstanbul, ss. 149-177.
- Yıldırım, N. (2018). Ahmed-i Gazzâlî, Kuşlar Risalesi. Doğu Esintileri Dergisi, 9, Erzurum, ss. 85-104.

Online Kaynak

Abdurrahman-ı Câmî, Nefehâtü'l-Üns; <https://archive.org/details/NafahatAnsMaulanaAbdurRahmanJami/> Erişim Tarihi 21.01.2023.